

Abdulla Şaiq Mirzə Fətəli Axundzadə İrsinin davamçısı və tədqiqatçısı kimi

Arzu HACIYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı olan Abdulla Şaiq irsinin mühüm bir hissəsini onun iqtibasları təşkil edir. “Qafqaz çiçəyi”, “Nüşabə”, “Kimdir haqlı?”, “Aldanmış ulduzlar”, “Fitnə” və başqaqları bu qəbildəndir. Güman etmək olar ki, romantik təbiətə malik olduğundan Abdulla Şaiqin ruhunu oxşayan, sevə-sevə oxuduğu bədii əsərlərə o, ikinci həyat vermək istəmişdir. Yazdığı belə əsərlərin başlığından sonra müəllif mövzunun götürüldüyü mənbəni göstərir. İstinad etdiyi əsərin adını və müəllifini dəqiq şəkildə qeyd edir. Bu da müəllifin plagiatdan uzaq olmaq istəyini əks etdirir. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı ədəbi janrlarda olan belə əsərləri Abdulla Şaiq daha çox dram janrında yenidən canlandırır. Onun müraciət etdiyi əsərlərin müəllifləri Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı klassikləridir. Ədib Nizaminin, M.F.Axundzadənin, L.Tolstoyun əsərlərinə müraciət etməklə XX əsrdən əvvəlki dövrlərə körpü salmış, sələflərinin əsərlərindən bəhrələnməklə yeni bədii örnəklər yaratmışdır.

Müraciət etdiyi əsərlərin süjet xəttini, mövzu və ideyasını, obrazlar aləmini olduğu kimi saxlayan Abdulla Şaiq yaratdığı hər bir əsərə öz dövrünün, mühitinin nüanslarını da əlavə etmiş, yeni söz deməyə çalışmışdır. Bu baxımdan onun iqtibasları ənənəvi və müəyyən mənada aktualdır.

A.Şaiq M.F.Axundzadə yaradıcılığına dərin-dən bələd olmuş, onu yüksək qiymətləndirmişdir. Realist dramaturgiyanın banisi kimi, M.F.Axundzadə irsi A.Şaiqin elmi məqalələrinin dəfələrlə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan “Aldanmış kəvakib” povesti əsasında “Aldanmış ulduzlar” dramının yazılması, A.Şaiqin M.F.Axundzadə irsinə marağından doğan cəhət kimi, təsadüfi görünür.

A.Şaiq öz əsərində “Aldanmış kəvakib”in əsas surətlərini və vəzifələrini olduğu kimi saxlamışdır. Dramda hadisələr dinamik şəkildə inkişaf etdiyi üçün A.Şaiq əsərdə bir sıra əlavə, ikinci dərəcəli obrazlar da canlandırmışdır ki, onların hər biri müəyyən bədii vəzifə daşıyır. Qəzvin tacirləri, Dargə, Dərviş, Tubu xanım, İsgəndər bəy, Qəhrəman, 4 adam və başqaları bu qəbildəndir.

Məlumdur ki, M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” povestində təsvir olunan əhvalatları İsgəndər bəy Münşinin “Tarixə–Aləm–arəye–Abbasi” əsərindən götürmüşdür və bu barədə o, özü yazır: “Olur ki, xanəndələr bu güzərişin vüquunda şübhə edib onu kizbə həml edələr; bu surətdə mən olardan təvəqqə edirəm ki, ”Tarixi–Aləm–Ara”da Şah Abbasın cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqayie mülahizə etsinlər.” (M.F.Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə. I cild. “Şərq – Qərb”, 2005, səh. 196) Abdulla Şaiq isə öz əsərində İsgəndər bəyin obrazını canlandırmışdır. İsgəndər bəy tarixnəvis olaraq, gördüklərini, sarayda baş verənləri qələmə alır.

Ümumilikdə, Şaiqin əsərində hadisələr “Aldanmış kəvakib”də olduğu kimi inkişaf edir. Lakin hadisəyə müəlliflərin yaradıcı münasibəti süjetlərdə müxtəlifliyi şərtləndirmişdir. Tarixi mənbədə olduğu kimi, povestdə də Mövlana Cəmaləddin ulduzların bədbəxt hadisədən xəbər verdiyini görür və bu xəbəri Şah Abbasa hamıdan tez çatdırmasının səbəbini belə izah edir: “Mən qorxdum ki, əgər bu xəbəri şaha əqdəm yetirməsəm, özgə münəccimlər ona yetirələr; mən şahın nəzərində xərinadan qələminə gedərəm, mənəşəbdən məzul olam.” (M.F.Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə. I cild. “Şərq–Qərb”, 2005, səh. 193)

Dinamikanı təmin etmək, konflikt yaratmaq məqsədilə A.Şaiq əsərə daha təzadlı səhnələr gətirir. Hadisənin təsvirinə başqa bir tərəfdən yanaşır: aralarında köhnə ədavət olan münəccimbaşını şahın gözündən salmaq istəyən Mollabaşı qoca münəccim Cəmaləddinlə birləşərək, hiyləyə əl atır. Onların Şah Abbasa ulduzlardan gələn bəd xəbər barədə çatdırdıqları, əslində, münəccimbaşına qurulmuş tələdir. Onlar münəccimbaşına həmin xəbəri şaha çatdırmağı həvalə etməklə, onun cəzalanmasına nail olacaqlarına inanırlar.

Pyes kompozisiya, dinamika, ayrı-ayrı epizodlar baxımından daha maraqlı, daha rəngarəng olsa da, süjetin gedişatında bir natamamlıq sezilir. Qeyd etdiyimiz kimi, pyesdə ulduzlardan gələn bəd xəbər həqiqətən münəccimbaşının ulduzlardan aldığı məlumat deyil, bu, sadəcə münəccim Mirzə Sədrəddinə qarşı təxribatdır. Lakin qarşıya qoyulan məqsəd bu təxribat olsa da, hadisələr məqsədin haşiyəsinə çıxır. Bu hiylənin əsas məqsədi Mirzə Sədrəddinin saraydan atılması olduğu halda, xəbərdən çox sarsılan Şah Abbasa çıxış yolunu göstərən elə planı quran qoca münəccim Cəmaləddin özü olur. Bu da hadisələrin məntiqi ardıcılığının pozulmasına gətirib çıxarır.

Hər iki əsərdə süjet Yusif şahın taxtdan salınması, Şah Abbasın öz taxt-tacına qayıtması ilə başa çatsa da, "Aldanmış kəvakib" satirik, "Aldanmış ulduzlar" dramatik sonluqla nəticələnir. Povestdə Yusif Sərrac xalqa gözəl həyat bəxş edir, islahatlar aparır, xalqın yaxşı yaşaması üçün hər bir şərait yaradır. Lakin cahil xalq onun qədrini bilmir. Pyesdə hadisələr bir qədər başqa cür cərəyan edir: xalqın güzəranını yaxşılaşdırmağa səy göstərən Yusif şah yaxın dostunun və köhnə saray əyanlarının məkrinin qurbanı olur. Onlar şəhər və kəndlərdən un və ərzağı yığmağı əmr edirlər. Bu vəsilə ilə camaatı Yusif şahdan narazı salırlar. Eyni siyasət sarayın daxilində də aparılır. Xosrov şəhər və kəndlərdən Yusif şaha xəbər gətirən Budaqla Rəhmanı bəhanələr gətirərək şahla görüşdürmür. Onun gözü taxt-tacda və gözəl Səlmadadır. Yusif şahın taxtdan salınması daxili və xarici amillərlə bağlıdır. Onun hakimiyyətini gözdən salmaq üçün düşmənləri sarayın daxilində və saraydan kənar təxribatlar hazırlayırlar. Bununla da Yusif şah xalqın gözündən düşür və onun qəzəbinə düşər olur. Maddi çətinliklərlə, ehtiyacla üzləşmiş xalq saraya hücum edir. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən Şah Abbas öz

tərəfdarları ilə birlikdə saraya daxil olur.

Abdulla Şaiq dramın finalında da Yusif Sərracı bir insan kimi ideallaşdırır. Şah Abbasın saraya girdiyini bilən Yusif Sərrac onunla təkbətək döyüşmək istəyir. Lakin dostları onu bu fikrindən döndərir, "gələcək döyüşlərə başlamaq üçün geriye çəkilməyə" məcbur edirlər.

Povestdə arzusuna çatan Şah Abbas pyesin finalında acınacaqlı vəziyyətə düşür. Saraya girən şah Yusif Sərracı yerində görməyəndə, onun qaçdığını biləndə təşvişə düşür. Axı ulduzların vəd etdiyi bəla sovuşmamış Yusif Sərrac taxtdan çəkilməmiş, o özü taxta çıxmalı olmuşdu! Ulduzları aldatmağa çalışan Şah Abbas ulduzların onları aldatdığını düşünür.

Povest bir hadisədən ibarət olan kompozisiya üzərində qurulmuşdur. Dramda süjet bir neçə dinamik xətt üzrə inkişaf edir. Şah Abbas və saray əyanları, Şah Abbas və Səlmə, Səlmə və Qəhrəman, Yusif Sərrac və dostları arasındakı mükəlimə və hadisələr kiçik süjet xətlərini təşkil edir və onlar ana xətlə əlaqədardır.

Povestdə Səlmə obrazı kiçik bir epizodda görünür. A.Şaiq Şah Abbasın sevimli hərəmi Səlmənin sonrakı taleyinə də biganə qalmır. Şah tərəfindən alçaldılan Səlmə əsl sevgisini tapır. Əsərə romantik ruh gətirən səhnələr məhz Səlmə ilə bağlıdır. Səlmənin taleyi dramın ictimai-siyasi məcrasına lirik-psixoloji mahiyyət əlavə edir. Şah Abbasla Səlmə, sonrakı hissədə Səlmə ilə Qəhrəman arasındakı mükəlimə və təsvirlər dramda romantik səhnələrdir.

"Aldanmış ulduzlar" dramının Yusif Sərracı dialoq və monoloqları ilə özü haqda təsəvvür yaradır. Epik növün imkanlarından yararlanan M.F.Axundzadə isə təhkiyə yolu ilə Yusif Sərrac haqqında daha ətraflı məlumat verir, hətta onun tərcümeyi-halını da təqdim edir: "Şəxsi-məzkur Qəzvinin qəryələrindən Kərbəlayi Səlim adlı bir dehqanın oğlu idi. Çünki Kərbəlayi Səlim bir mömin və müttəqi adam idi, istədi ki, oğlu molla olub üləma silkinə daxil olsun. Ona binaən onu uşaq ikən gətirib şəhri-Qəzvində məktəbə qoydu. Bir neçə ildən sonra Yusif Sərrac ki, həddi-bülüğa yetişib, asari-rüşd özündə mülhizə elədi, təhsili-elm üçün İsfahana getdi..." (M.F.Axundzadə. Əsərləri. 3 cild. I cild. 2005, səh.196)

M.F.Axundzadənin Yusif Sərracı daha ağıllı və tədbirlidir. Taxta çıxarılan Yusif şahın ilk işi saray əyanları Mollabaşı, Münəccimbaşı, Mirzə Möhsün, Mövlana Cəmaləddin, Sərdar Zaman xanı zindana saldırmaq və həmin vəzifələrə

öz tərəfdarlarını təyin etmək olur. O, bununla kifayətlənməyərək, əyalətlərdə özbaşınalıq edənləri etibarlı adamlarla əvəz edir. Ölkəni ədalətlə idarə etməyə çalışır. A.Şaiqin Yusif Sərracı isə sadəlövhüdür. Ətrafındakılara inanması onun süqutuna səbəb olur. Xəyanətin qurbanı olan Yusif Sərrac zərbəni yaxın dostundan alır.

Lakin Mirzə Fətəlinin Yusif Sərracı ilə Abdulla Şaiqin Yusif Sərracı arasında oxşarlıqlar da var. O da yaşadığı dövrün fəvqündə dayanan, xalqın mənafeyini öz mənafeyindən yüksəkdə tutan böyük bir şəxsiyyətdir. Dostları onun qaşlarını çatılmış görəndə səbəbini soruşurlar, o isə cavabında: “Bu meydanda adamdan başqa hər şey var: ilanoyndan, falabaxan, cibkəsən, duayazan. Hələ o başı çarşablı qoca arvada baxın, bayaqdan bir parça arpa çörəyi almaq istəyir, pulu çatmır. (Dəsmala bağlayıb yemək üçün gətirdiyi çörəyi göstərərək) Budaq, bu çörəyi o qoca arvada ver”, - deyir. (A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, 2005, səh. 414)

Abdulla Şaiqin də Yusif Sərracı islahatçıdır. Hələ taxta çıxmamışdan qabaq o: “Bu məmləkətin islahata çox böyük ehtiyacı var. Əlimdə hakimiyyət olsa idi, mən bilirəm nələr edərdim: qadınlara azadlıq verərdim; məktəblər açardım... Eh... Bunlar haqqında düşünməli və çarə aramalıyıq”, - deyirdi. (A.Şaiq. Seç. əsərləri. II c., Bakı, 2005, səh. 416-417)

Padşah seçildikdən sonra saray həyatı Yusif Sərracı çaşdırmır, əvəllər olduğu kimi, indi də xalqın maddi və mənəvi rifahının yaxşılaşdırılması onun həyatının əsas məqsədi olur. O, tiryəxanaların bağlanması, Qəzvin ətrafına su çəkilməsini, yeni məktəblər açılmasını, torpaqların xanlardan alınib hökumətə verilməsini əmr edir, hətta fəlsəfə və iqtisadiyyata dair əsərlər yazır.

Povestdən, ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə yaradıcılığından təsirlənən Abdulla Şaiq əsər haqqında ayrıca məqalə də yazmışdır. Məqalədə M.F.Axundzadənin Azərbaycan bədii-estetik fikri tarixində mövqeyi, onun həyata keçirdiyi tarixi-ictimai missiya ətraflı və dərinlən açıqlanır. A.Şaiqə görə, Şərqi həyatı ilə Qərbi həyatı arasında böyük bir uçurumun olması və bu uçurumun aradan qaldırılması yolları Mirzə

Fətəlini düşündürən ən ümdə məsələ idi. “Bu acı həqiqəti hələ qüruni-vüsta dövrünü yaşayan Şərqi kor, dilsiz və sağır cəmiyyətlərinə anlatmaq Mirzənin ilk və mühüm vəzifəsi idi” (A.Şaiq. Əsərləri. IV c., 1977, səh.195).

Hər bir cəmiyyətin inkişafında, mədəni tərəqqisində iqtisadiyyatın bazis rolunu oynaması fikrini irəli sürən Abdulla Şaiq Mirzə Fətəlinin də bu həqiqəti gördüyünü yazırdı. Janrı etibarilə hekayə adlandırdığı “Aldanmış kəvakib”in ideyasını belə müəyyənləşdirir: “Hekayənin qayəsi: cahil xalq üçün səadət və rifah məşəli tutaraq nicat yolu arayanlar onların ən böyük düşmənidir; zira ki, bəsirət gözləri açılmadığından o kimi fədakarlara qarşı hörmət və təşəkkür yerinə kin və intiqam bəslərlər” (A.Ş. Əsərləri. IVc.,1977, səh.196).

Povestin yüksək peşəkarlıqla yazılmasını A.Şaiq müəllifin əsəri komediyalarından sonra, yaşının və istedadının kamil dövründə yazması, bir çox elmlərə, Qərb mədəniyyətinə və ədəbiyyatına vaqif olması, canlı və təbii səhnələr və tiplər yaratmaq qabiliyyəti ilə, əsərlərinə qüvvətli məna vermək, forma və məzmun baxımından yeniliklər etmək bacarığı

ilə əsaslandırır.

A.Şaiq “qapıqulu xalqı” adlandırdığı saray əyanları ilə yazıcının duyğu, düşüncələri və əxlaqi ideali arasında təzad olduğunu yazır. Şaiqə görə, Mirzə Fətəli öz ideal aləminə yüksələrək cahil, riyakar “insancılara” oradan – yüksəkdən baxır. Onlar yeni həyata, yeni düşüncəyə, ümumiyyətlə, bütün yeniliklərə əngəl olan “zərərli mikroblar”dır. Bu insanların fərdi xüsusiyyətləri, özünəməxsusluqları olsa da, onların amalı, yazıcının idealına münasibəti eynidir. “Onların cahil şaha bu xəbərdən heç bir zərər toxunmayacağı və ulduzların seyri ilə onun həyatı arasında heç bir münasibət olmadığını anlatmaları lazım gələrkən hər birisi bu çıxılmaz mövqedən yalnız özlərini qurtarmaq məqsədi ilə etdikləri gülünc hərəkətlərini və şüursuz fəaliyyətlərini iftixarla anladır”(A,Şaiq.

bəşərdə yaşayış məsələlərinə ən dərinə nüfuz edə bilmək istedadını inkişaf etdirir və bu sifətlər səciyyəcə onu çox yüksəldir”(A.Şaiq. Əsərləri, IV c., 1977, səh. 200).

A.Şaiqin insan psixologiyası barədə uzaq-görənliklə dediyi müdrik sözlər bütün mühit və zamanlar üçün keçərlidir. İnsanın əbədi və əzəli xisləti dünyanın mövcudluğunun hansı mərhələdə olmasından asılı olmayaraq dəyişmir. Bu, XX əsrin əvvəllərindən keçmişə boylanan Abdulla Şaiqin gözü ilə belə görünür, bu gün də belədir.

A.Şaiqə görə, Yusif Sərrac elə insan qrupuna daxildir ki, onlar “ictimai həyat quruluşunun bütün cəmiyyət fərdləri üzərində yaxşı və pis təsiri olduğunu duymuş və anlamış” olduğundan o sadə xalqı yaxşı anlayır və elə bir cəmiyyət qurmaq istəyir ki, bu cəmiyyətdə təkə şah və

Gənc Mirzə şiddətli zəkası ilə dan ulduzu kimi parlamiş, özündən sonra yetişən gənc şair və ədiblərə uzun bir müddət rəhbər və mürşid olmaqla bərabər yenə də tarixi-ədəbiyyatımızda hamıdan yüksək bir mövqe tutaraq, hamısının məfövqündə qalmış və şəxsiyyəti-ədəbiyyəsini, şöhrəti-qələmiyyəsini mühafizə edə bilmişdir.

Abdulla ŞAIQ,
yazıçı

Əsərləri.IVc.,1977,səh.198).

Abdulla Şaiq problemə insan psixologiyasına dərinə bələd olan pedaqoq və yaxud həmin hissi-psixoloji anları yaşamış təcrübəli bir adam kimi yanaşır. Yusif Sərraca, yəni onun öz təbirilə, Mirzə Fətəliyə məsələnin daha dərinlərinə nüfuz edərək münasibət bildirir. A.Şaiqə görə, rütbə və var-dövlət insanların mənəviyyatını öldürən, onları əxlaqca aşağı düşürən vasitələrdir. “Ruh və əxlaqca çox yüksək olan insanların mövqe və sərvətin nəticəsində pozulduğu və ona yaxın olan cəmiyyətdən uzaqlaşdığı təcrübələrdən keçmiş bir həqiqətdir. Onlar heç bir zaman mühitin ehtiyacını görməz, səfalət və zərurət içində çırpınanların iztirab və əməllərini duymaz, görmədiyi və duymadığı üçün də cəmiyyətə heç bir zaman faydalı olmaz. Zira ki, o, xalqdan çox uzaq bir mühitdə və aləmdə yaşar. O yalnız öz-özünü, dar mühitini görər, özünü düşünər və öz kiçik arzuları, təmayülləri ilə oynar...Biləks fəqir və zillət içində keçinmiş, səfalətin hər dürlü acılarını dadmış olanları zərurət, yaşayışın ağır zərbələri həyat və həqiqətə yaxınlaşdırır, hər şeyə dumanlı deyil, açıq və diqqətli gözlə baxmağa vadar edir,

əyanlar deyil, bütün insanlar bəxtiyar yaşasın.

Abdulla Şaiq Yusif Sərracın taxtda uzun zaman qala bilməməsini, cahil xalqın yaranmış bu hadisəni yanlış dəyərləndirməsini insan psixologiyası ilə əsaslandırır, Mirzə Fətəlinin bu həqiqəti görməsini və onu bədii müstəviyə gətirməsini alqışlayır.

“Aldanmış kəvakib” povestində baş verən hadisələrin real tarixi faktlara istinad etməsi təsdiqini daha sonrakı dövrün tarixi və ədəbi tədqiqatlarında tapmışdır. Tarixçilərin verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, əsərdə təsvir olunan obrazların – Şah Abbas, Mövlana Cəmaləddin, Yusif Sərracın tarixi prototipləri – I Şah Abbas, Cəlaləddin Məhəmməd Mүнəccim Yəzdi, Yusifi Tərkeşduz olmuşdur.(A.Həsənov, S.Onullahi. “Yusif Sərrac kimdir?”, Ədəbiyyat və incəsənət, 4 yanvar, 1969)

“M.F.Axundovun əsaslandığı mənbədən – “Tarixi-aləmarayi-Abbasi” əsərindən belə məlum olur ki, Şah Abbasın hakimiyyətinin yeddinci ilində - hicri 1002-ci ildə mүнəccimlər xəbər verirlər ki, aşağı və yuxarı ulduzların hərəkəti və bir-biri ilə yaxınlaşması şahlardan birinin məhvi və edamı ilə nəticələncəkdir. Onlar

bu hadisənin İranda baş verəcəyini ehtimal edirdilər. Nücum elmi sahəsində müasirlərindən irəlində gedən Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi o bədbəxtliyi bu tədbirlə aradan qaldırmaq qərarına gəldi ki, ulduzların nəhs dairədə yaxınlaşması təsirinin ən güclü olduğu üç günün ərzində əlahəzrət özü padşahlıqdan çəkilib, qəti vacib olan canilərdən birini padşahlığa mənsub etsin... Üç gündən sonra o cani... qətlə yetirilsin. Hamı bu tədbiri bəyəndi və bu xüsusda qürə (püşk və ya çöp) usta Yusifi Tərkeşduzun adına düşdü" (A.Həsənov, S.Onullahi. "Yusif Sərrac kimdir?", Ədəbiyyat və incəsənət, 4 yanvar, 1969)

Bu hadisəni Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi özünün "Tarixi – Abbasi" əsərində eynilə təsvir etmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən, mühlidlikdə təqsirləndirilən Yusifi Tərkeşduz din xadimlərinin düşməni olmuşdur.

Nəsrullah Fəlsəfi özünün "I Şah Abbasın həyatı" adlı əsərində məlumat verir ki, "əslə xorasanlı olan usta Yusifi Tərkeşduz əsası hicri 800-cü ildə (1397-1398) qoyulmuş nöqtəvilik təriqətinin fəal üzvlərindən idi. Nöqtəvilər hər şeyin yaranmasını torpaqda görür və onu nöqtə hesab edirdilər... Nöqtəvilər islam dininin bir sıra ehkamlarını : allahı, axirəti (cənnət və cəhənnəm) və tanımurdılar, şərabi haram bilmirdilər..."(Yenə orada) Məhz bu anlamda islam tərəfdarlarının Yusifi Tərkeşduza qarşı belə bir addım atması tamamilə labüd idi.

Doğrudur, A.Şaiqin "Aldanmış ulduzlar" dramına, Mirzə Fətəlidən fərqli olaraq, İsgəndər Münşinin obrazını gətirməsi hadisənin əslindən xəbərdar olduğunu göstərir. Amma həmin tarixi hadisənin təfərrüatlarından Abdulla Şaiqin xəbərsiz olduğu da şübhəsizdir.

Həyat hadisələrinə münasibət və bu hadisələrin ədəbi əsərlərdə ifadəsi məsələsində yazının üslubunu səciyyələndirən A.Şaiq hekayənin ikinci qisminə Yusif Sərracın Mirzənin özü olduğu fikrindədir. A.Şaiqə görə, həmin dövrdə İranda Yusif Sərracla yetişə bilməzdi, bu, Mirzə Fətəlinin təfəkküründə canlandırdığı bir obrazdır, yəni onun özüdür. Fikir, duyğu, əqidə baxımından özünün arzuladığı bir insan obrazı yaradan Mirzə Fətəli, təbii ki, Yusif Sərraca öz fitrətindən nələrisə bəxş etmişdi. Yusif Sərracın "Mirzənin özü" olduğunu sezən ilk tədqiqatçı Abdulla Şaiq olmuşdur. Müəllif hətta onların tərcümeyi-hallarının da bir-birinə çox bənzədiyini

yazır. "O, Mirzənin idealizə etdiyi bir tipdir; daha doğrusu, yuxarıda söylədiyimiz kimi, Mirzənin özüdür. O, sağlam fikir və mühakiməyə, malik uca bir simadır" (A.Ş. Əsərləri. IV c., Azərənəşr, 1977, səh.199).

Doğrudur, M.F.Axundzadə tarixi faktlara istinad etmiş, tarixi hadisələrdən bəhrələnmişdir. Lakin mənbəyini tarixdən götürdüyü Yusif Sərrac obrazı bir fərd olaraq, fikri və əməlləri ilə birgə Yusifi Tərkeşduzun eyni deyildir. Müəllif, Abdulla Şaiqin də vurğuladığı kimi, Yusif Sərracı özünün təcəssümü kimi yaratmışdır. Müəllif tendensiyasının tribunu olan Yusif Sərrac formal olaraq Yusifi Tərkeşduz, mənen, daxilən Mirzə Fətəlidir.

Yusif Sərracın dostu Xosrov obrazı ilə əlaqədar maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir. Obrazın məhz belə adlandırılmasının təsadüfi olub-olmaması maraqlı doğurur. Belə ki, tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Yusifi Tərkeşduzun mürşidi, nöqtəvi rəhbərlərindən biri dərviş Xosrov olmuşdur. Şah Abbas çox hörmət bəslədiyi bu adamın əqidəsindən xəbər tutandan sonra onun öldürülməsini əmr etmişdir. (A.Həsənov, S.Onullahi. "Yusif Sərrac kimdir?", Ədəbiyyat və incəsənət, 4 yanvar, 1969)

Lakin obrazın belə adlandırılmasında təsadüfilik ehtimalı daha yüksəkdir. Belə olmasa idi, Yusif Sərracın ən yaxın dostlarından biri olan Xosrov onun düşmənləri ilə əlbir olub, ona xəyanət etməzdi.

Digər tərəfdən, Abdulla Şaiqin yaşadığı dövrdə povestlə bəhs etdiyi hadisə barədə kifayət qədər əhatəli məlumat olmadığı da bəllidir. Özünəqədərki ədəbi-elmi, milli-mədəni irsi ehtiva edən F.Köçərlinin tədqiqatlarında da həmin tarixi hadisənin müfəssəl nəqlinə rast gəlmirik. Yuxarıda istinad etdiyimiz məqalədə oxuyuruq: "Firudin bəy Köçərli deyir:" Bu təəccüblü əhvalatın, həqiqətdə, İran zəminində vəqə olub-olmamasına söz verə bilmərik. Amma, yəqinən, təsdiq edə bilərik ki, bu qism əhvalat orada baş verə bilər" (A.Həsənov, S.Onullahi. "Yusif Sərrac kimdir?", Ədəbiyyat və incəsənət, 4 yanvar, 1969)

XIX və XX əsrlərin klassikləri Mirzə Fətəli Axundzadə və Abdulla Şaiqin sözügedən əsərləri ümumi süjet və kompozisiyaya malik olsa da, onlar öz dövrlərinin və müəlliflərinin tendensiyalarını, ruhunu əks etdirir. Bu anlamda həmin əsərlər ikiqat dəyərlidir.